

Dalos György

Eltűnt egy ember

Kiss Pál (Paul Klein) utolsó levelei

*Kereszhetik őt, nem lelik, hiába,
se itt, se Fokföldön, se Ázsiába,
a múltba sem és a gazdag jövőben
akárki megszülethet már, csak ő nem.*
Kosztolányi Dezső

[Első levél
Homlok Sándor¹
berlini m. kir. követnek]

Großer Hamburger Straße 28² pincéjében
(30. Juli 44.) Írta Kiss Pál

Másodlat³

Kegyelmes Uram!

Ebben az eseményekben tulságosan gazdag időben tudom, hogy merészség, ha a magam sorsát mondom el és ha arra kérem, hogy idejét es sorok olvasására pazarolja.

Tudom, hogy kevés szóval nem fog sikerülni tragédiámat elmondani és jelen pillanatban nem is látom tisztán, mi fontos és miről kell hallgatni.

Tizennégy hónap előtt történt áprilisban.

Egy reggel szólt a telefon: egy magas hivatalnok kéretett magához – közölni valója van, de csak személyesen mondhatja el. Fölkerestem rögtön. Tudtára jött, hogy én nem árja származású vagyok. Egy követségi fogadás alkalmával már beszélt is a sajtóattachéval erről. Az attaché tudta aényt, de mint ő maga is, jöndulatáról biztosította. Tanácsolta, hogy a konzequentiát levonva, külföldre utazzam. Mivel jun. elején amúgyis svájci koncertek voltak kilátásban, ezt a tervet ő támogatta: vagyis a koncertek után nem térek vissza ide. Az akkori koncertturnémat (májusban) még folytassam: úgy is tettem. Május közepén aztán felkerestem Berlinben a követséget. Régi barátom, az akkori sajtóattaché változatlan kedvességgel fogadott és miu-

tán elpanaszoltam a felmerült vádat, ezt válaszolta:

Palkó, mi tudjuk már 2 éve a származásodat – papírod itt fekszik, elzárva nem illetékesek elől, a safe-ben. Ha néked sikerült és sikerül a karriéred, mi nem állunk útjába. Vagyis nem álltunk⁴. De ha most, mint az Amtsrat⁵ is már közölte, ellened német oldalról gyanú felmerül, úgy menj át Svájcba. Én szívesen állok segítségemmel rendelkezésedre.

Én rögtön megkezdtem a formalitások elintézését: Passus, kották, etc. kiviteli engedélyét. Ezekben a napokban jött egy Gestapo irat: a Burgstr.⁶-ban ekkor és ekkor jelentkezzem.

Az irattal rögtön az attachéhoz mentem és magammal vittem a Luftschutzkofferomat⁷, minden fontosabb iratommal és tanácsát kértem. Palkó, ezt és ezt az iratot magaddal viszed, elmondod, hogy nem árja származásodról nem tudsz, hiszen tényleg apádat nem ismerted, édesanyád katolikus volt és téged kereszténynek neveltek. Megmondod: ha más származási iratot kérnének tőled: forduljanak a követséghez.

Magammal vittem akkor

- 1) A zenekamara⁸ tagsági füzetét,
- 2) Egy fotokópiáját a H. J.⁹ fölszólításának, melyben H. J. Oberbannführer¹⁰ Zander im Namen von Herr Präs. Rainer Schlösser¹¹ engem arra kér, hogy művészetemet a Hitler-ifjúság szolgálatába állítsam ebben az évben, mely a háborúra való tekintettel különös önfeláldozást kíván,
- 3) Az én keresztleveletem, melyet az egyetemi beiratkozáshoz 1924-ben kaptam kézhez a tolnai plébániától. Ebben a kereszt-

fogadnak - kik még ke-
pedet nem kérézik.

Kérlek szépen gyere el
hogy én is mond el neked,
hog még van nemem.

Ha itt a Sr. Jean Burger Str
20. melléti kapuajtban alsz

(Pé) szerdán 10 órakor - a
piu csemből látalak és
tudnám hogy Berlinben vagy
és megkapad e sorokat.

Ha szerdán még nem viszol
el - csütörtökön a titkárnő
jön hozzád - elelemmel. Ha
általán 2 magyar cigarettát
küldesz - az fel lenne, hogy
a követség nem hagy el.

Ha jönnél ide Obstrf. El-
bers után kérézik és mond
meg, hogy neked engedélyem
van beszélni de e sorokról
nem rólad. Úgye megbeszélod
Pálóval azt a sok kéneid?

levélben (szándékosan?) apa vallása alatt
nem áll semmi - anya róm. kath.

- 4) más bizonyítványt is, melyeket sajnos el-
felejtettem.

Az attaché autóján odavitt és kért, hogy ki-
hallgatás után rögtön mondjam el neki, mi tör-
tént.

A Burgstraassében kihallgatás.

Kérdik a vallásomat.- Róm. kath. - És aze-
lőtt? - Én mindig kath. voltam. Elémbe tartják
a tolnai nem egyházi anyakönyvi kivonatot -
melyben (és ezt nekem kellett németre fordíta-
nom) az állt, hogy apa-anya izr. fiu izr. Gyer-
mek és anya 1918-ban vagy 1919-ben a róm.
Kath. vallásra tért át. Ezt kellett, hogy tudjam!
Én nem válaszolhattam, hogy erről a Prop.
Min.¹² es a követség is már informált és megma-
radtam a megbeszélte válasznál. Én nem tudtam a
származásomról és elmondtam jegyzőkönyvbe az

életemet. Körülbelül így volt:

Apámat, ki korán meghalt - orvos volt -
nem ismertem. Anyámmal is csak keveset volt-
tam együtt, mert részben betegsége miatt ál-
landóan szanatóriumban élt, részben, mert én
konviktusban nevelkedtem. Margit nővérem
nevelt - mint anyám. Nála, a pusztán voltam
és ő tanított. Ő tett intézetbe (tíz éves korom
óta). Első élményem: öt éves lehettem - a ka-
rácsnyi éjféli mise és zeneszó. Miséken
anyám mindig velem volt és büszke volt rá, ha
én (6-7 éves koromban) magam orgonáltam az
áldozás alatt.

12 éves voltam, mikor az első áldozáshoz já-
rulhattam - ez ünnepélyes keretekben folyt le.
A zenén kívül, főleg Olgi nővérem hatása alatt
túlzott pietismusként hódoltam, sőt, mint 14
éves ifjú pap akartam lenni. A Ferencz József
intézetén kívül a budai ciszterciák neveltek és
a kalocsai jezsuita kolostorban érettségiztem.

A budai Szt. Imre kollégium lakója lettem -
és a Zeneakadémiát végeztem. Glattfelder Gyula¹³
püspök ajánlatára egy ideig jogot is hallgat-
tam. Sajnos éppen a kettős foglalatosság hátrá-
nyomra volt: a Zeneakadémián közepes nö-
vendék lettem és a második jogi vizsgán meg-
buktam. Szakítottam a pesti étellel és némi ka-
landvággyal, teljesen önállóan Berlinbe jöttem.
Sokat küzdöttem, hogy tervem megvalósuljon:
zongorista, csak zongorista akartam lenni. Ját-
szottam mozikban, tánchoz, lakodalmakkor és
kerestem, mert fizettem a főiskolát. A szerencse
kedvezett: egy pályázaton megnyertem a Men-
delssohn-díjat¹⁴ (1933) és Budapesten, a nem-
zetközi Liszt versenyen¹⁵ (1934) díjat és diplo-
mát kaptam. A Humboldt főiskola, majd a
Volkshochschule meghívott Dozensnek és ezt a
funkciót letartóztatásomig megtartottam. Mint
pianista - mindig több és több várossal ismer-
kedtem meg és a siker boldoggá tett. A berlini
Philharmonikusokkal, a rádió és nagyopera ze-
nekarával játszottam és tanári működésem
kívül a koncertozás teljesen eltöltött. Különösen
nagy buzgalommal tettem eleget a H.J. kérésé-
nek és az általa propagált „didaktikus koncer-
teket” számtalan városban abszolváltam. A
Deutsch-Ungarische Gesellschaft¹⁶ keretében
több városban szerepeltem (Bartók, Kodály,
Dohnányi, Liszt művekkel).

Jegyzőkönyvbe vették, hogy én *sobavem* ku-
tattam őseim iránt és nem volt szándékomban a
német állam törvényeit szándékosan megszegni.

Más; mint a leadott papírok, nincsenek birto-

komban.

Ezután – letartóztattak. Kurz Komissar volt a kihallgatóm, elvitt az Alexanderplatzra¹⁷, ahol 150 személlyel egy szobában hét hónapot töltöttem betegen – vérmérgezéssel. Három hét múlva az első kihallgatás után a második protokoll.

Úgy kezdődött, hogy elém tették a követség által küldött „Ahnenausweist”¹⁸. Vagyis egy fotokópiát. Hol és mikor szereztem be ezt a *hamisítványt*?

Én az első jegyzőkönyvben kimondtam, hogy én az őseim után sohasem kutattam – erre sehol sem volt szükségem. Ha most azt mondom: igen, ezt a papírt én szereztem be, akkor rögtön hazugságon fognak, mert nékem fogalmam sincs róla, hol és hogyan lehet ilyet szerezni. Ha azt mondom, nem ismerem, úgy a követséget hozom kellemetlen helyzetbe. (De miért is küldte az attaché ezt a bizonyítványt?!) Kellemetlen helyzetemben és félelmemben az első kimondásnál maradtam: én az iratokat soha nem szereztem be és nem is használtam. Hogy hogy jutott hozzá a követség, azt bizonyára ők fogják elmondani.

Vége a kihallgatásnak. Szörnyű hét hónap az Alexanderplatzon, némi enyhülés december óta Wuhlheide¹⁹, ahol mint szanitéc és író²⁰ működtem, ötszáz, főleg orosz, francia munkások között. Sőt, ott hat hónap után – hetente egyszer teljes szabadságot élveztem – ekkor látogattam meg a követséget; de nem gondolva, hogy rövid időn belül ilyen rettenetes változáson megyek át. Július 2-án átvisznek a Großer Hamburgerstr. 28-ba, hogy onnét transzporttal Auschwitzbe toloncoljanak. Egy hétig fekszem a földön itt egy kis pincelyukban 42 fogollyal – meztelenül, rettentő hőségben – minimális tápláléknál. A sok szenvedés mintha már a könnyeket is kiszárította volna – apáthia. És ekkor mint egy kis csoda: új chef jön a házba: Obersturmführer Elbers (főhadnagy), ki hozzám mindig a jószág maga volt: ő volt azelőtt a vezető Wuhlheidében, hol szanitézzé tett.

Midőn alkalmam volt rá, elpanaszoltam a sok fájdalmamat. És nagy vonalakban a sorsomat.

Eloolvasta az Angriff²¹ rám vonatkozó cikkét és kivett a szobából, hol egész nap-éjjel zárva voltam és egy „jobb” szobába tett, ahol ugyan szintén levegő és fény nélkül élünk, de kevesebben vagyunk és én egy kis irtókeresztet kaptam és ami nagy szó, hetente egyszer fogadhatom a volt titkárnőt és szabad volna csoma-

got, bármennyit fogadni. (De honnét? Magyarországból nem szabad testvéreimnek küldeni és itt nem tudják a növendékeim, hogy hol vagyok!)

A titkárnő jött is, egyszer, kétszer, háromszor – mindent elmondtam neki, mit kéne tenni. Az illetékes címeket *maga* a chef, Elbers mondta. És mi történt e három hétben – semmi, mint tőle hallottam.

Amit eddig írtam, talán nem fontos, Kegyetemes uram – szabadjon az utolsó sorokban az életemért könyörögni. Mert Auschwitz a halált jelenti. Ezt mindenki tudja. Csak árják térnek hónapok után ebből a Kazettből vissza. Nem árják, vagy (ha nem munkaképesek) gázmérgezést kapnak, vagy (ha munkaképesek) Kachexieben²² múlnak el, vagy önmaguk vetnek véget a szörnyűségnek.

Minden szerdán van transzport. Eddig kétszer kellett volna, hogy menjek – a főorvos vizsgált meg, szívbeteggé írt kétszer, hogy időt nyerjünk (ha ugyan tényleg a szívem már nem is tartja a tempót) – de a főorvos és Elbers főhadnagy nem tudnak végnélkül itt tartani. Ők segítenek, ők jóakarók (Pol. Rat²⁵ Rottau is!) és szeretnék, ha magyar oldalról is jönne segítség – támogatás.

Tudom: nálunk is áll a törvény a zsidók ellen – mint itt, tudom, hogy Excellenz, mint a többi magyar diplomaták, nem tudnak csodát tenni és engem megszabadítani, de tudom, ha személyes jóakarattal valaki mellém állna úgy, ha nem is a szabadságért (milyen hihetetlenül szép szó!) de az *életemért* nem hiába könyörögnék.

Csúnyán hangzik, ha én – mint magam ügyvivője – most a saját érdemeimet sorolom föl, de a régi követségből nincs itt senki, aki ismer. És éppen ezek az alábbi tények hathatnak a Gestapora – hiszen most az utóbbi időben ők maguk mutatnak jóakaratot. Véletlen hozta die egy „pince vizitre” az én egykori Sachbearbeiteremet²⁴ és az akkori szigorú kihallgató múlt héten átküldte (?) a követségre még egyszer a papírokat – alkalmat akar adni a magyar segítségre.

Maga Göring tartotta éveikig itt a nagy Operában mint Verdi dirigenst a zsidó Leó Blechet²⁵, majd segített neki svéd kiutazásra. És több nem árja kamarénekest és művészt.

Mit mondhatok a magam segítségére?

1) Én magam (születésem ellenére!) nem érzem, és nem éreztem soha zsidónak magam

- 2) Nem voltam zsidóbarát
- 3) Sohasem politizáltam
- 4) A Nationalsozialismus kulturális érdekeit ápoltam, amennyiben csak klasszikus komponistákat játszottam és tőlem (sic!) a H. J. szolgálatában állottam.
- 5) Hasonló okból (katonának hívott tanárok pótlására) *minden anyagi előny nélkül* elvállaltam az osztály vezetését a Volkshochschulen.
- 6) Mint magyar kultúráért lelkesedő művész, évekig minden programban – Berlinben, mind vidéken – magyar műveket propagáltam.
- 7) A Deutsch-Ungarische Gesellschaft keretében többször is előadást tartottam a jelenlegi magyar komponistákról.
- 8) Ugyanígy propaganda koncertek a különböző rádióállomásokon
- 9) Sztójai kegyelmes úr²⁶ nemcsak az első berlini koncertem protektora volt (egész előadást végig hallgatta, ha bár ő nem muzikális), hanem számtalan reprezentatív háziversenyen léptetett fel a követségben.
- 10) Néki köszönöm, hogy a különböző követségek az akkor kezdődő karrieremet támogatták.

Hogy ebben a hosszú hónapokban miért nem fordultam hozzá, mikor ő még berlini követ volt, annak az az oka, hogy én mindig reméltem, hogy a Gestapo el fogja hallgatni a vádat és háború végéig ugyan fogva tart, de kedvező pozícióban. Erre mutatott az a tény:

- a) hogy én még hivatalosan tagja vagyok a kamarának – ők nem tudnak semmiről²⁷
- b) hogy a rádióban többször közlik a lemezeimet – mint az újságcikkből látom
- c) hogy a hivatalos napi újság: Angriff 1944 május 6. azt írja, ők ismerik az igazi magyar tehetséget, mint KissPál és Anda Géza²⁸ – a sok nem árjával szemben.

Én még mindig remélem, hogyha ugyan apai oldalról nem árjától származom – anya csak apa kedvéért lett zsidó (mint Gestapo mutatta az anyakönyvi kivonatomban) én ismertem őt eléggé (Leitersdorfer Josefine) és emlékszem az ő nem zsidó lényére.

De ha mind a vád a Gestapo részéről való, még akkor is szeretnék élni és újra zongorázni és boldog lenni, mert én nagyon boldog életet élek.

Miért kell nékem azért a halállal bűnhőd-

nöm, mert én nem a mai követelményeknek megfelelő családban születtem, miért kell nekem egy faj sorsában részt vennem, mikor semmi vonatkozásom sem volt (még ma sem) a zsidóhoz? Hogy mit szenvedek azt csak az tudná megérezni, akik szintén egyik napról a másikra egy másik atmoszférából zsidónak minősítenének.

Én nem vagyok gyáva: mint szanitéz néhány-szor támadás alatt megmutattam, de remegek és tehetetlenül sírok, ha a sorsomra gondolok és félek Auschwitztól.

Kegyelmes Uram!

Vajjon el fogja valaha olvasni ezt a nyolc oldalas könyörgést. És megteszi, amit kérek:

Polizeirat Rottau és Kriminalrat²⁹ Möllernél egy személyes látogatás, ha nem is a szabadságom, de az életemet jelentené. Hogy mit célozzon ez a személyes látogatás? Hogy ne küldjenek el Auschwitzba, hogy csak egy kevés kiváltságban részesítsenek, vagy haza küldjenek Magyarországra. Ugye, ha német oldalról mindent tudva így segíteni akarnak, nem hagy el engem Magyarország?

Ha Kegyelmes Úr nem teheti meg – Békássy konzul úr³⁰ vagy a magyar sajtó attaché személyesen (nem az Auswärtiger Amt révén hivatalosan!) meg tudna menteni. Hogy köszönném azt meg!

Ha esetleg még szóba kerülne, hogy hogy került a hamis irat a követségre és ki szerezte be, úgy most az akkori titkárnómre, Fr. Hewelchere gondolok, ki Magyarországgal önállóan korrespondált, mialatt én concerttournén voltam – az iratot beszerezhetette. Fr. Hewelche pár hónap előtt halt meg, őt már nem kérdezhetem, de lehet, hogy ő adta át megőrzésre a sajtófőnököknek.

Polizeirat Rottau és Krim. Möller címét Dr. Szentiványi a titkárnő által tudhatja meg.

A titkárnő itt a cheftől kapta meg.

[Aláírás hiányzik]

[Második (kísérő) levél
Szent-Iványi Béla professzornak,
a berlini Collegium Hungaricum
igazgatóhelyettesének]

Kedves jó Bélám!

Azt, amit a titkárnő már Néked elmondott, most magam részéről még egyszer írásban köz-

löm. És kérlek teljes szívemből – segíts rajtam.

Kérd meg személyesen a Kegyelmet⁵¹, hogy olvassa át a sorokat és Magad is mond el, amit rólam tudsz. Most tisztán látod a történeteket.

Hogy vártalak szombaton 11-kor itt!! Nem akarsz, vagy tudsz – vagy nem szabad jönnöd. Ez a látogatás, *ha Néked ártalmadra lenne*, nem kérnélek – de itt *jóakarók* fogadnak, kik még Nevedet sem kérdezik.

Kérlek szépen, gyere el hozzám és mond el nekem, hogy még van remény.

Ha itt a Gr. Hamburger Str. 20 melletti kapualjban álsz (pl.) szerdán 10 órakor – a pincéből látnálak és tudnám, hogy Berlinben vagy és megkaptad e sorokat. Ha szerdán még nem visznek el – csütörtökön a titkárnő jön hozzám élelemmel. Ha általa 2 magyar cigarettát küldesz, *az jel lenne, hogy a követség nem hagy el.*

Ha jönnél, ide, Obstr⁵². Elbers után kérdezz és mond meg, hogy *nekem* engedélyem van beszélni, de e sorokról ne szólj. Ugye megbocsátod Páloznak ezt a sok kérést.

[Itt a levél aláírás nélkül abbamarad]

RÖVID KOMMENTÁR

E két levélre 1997-ben bukkantam, amikor a berlini Magyar Ház igazgatójaként a háború előtti Collegium Hungaricum anyagát olvasgattam. Kiss Pál (Paul Klein) előadóművész neve egyszer-kétszer felbukkan a húszas évek végének koncertanyagában, németországi tartózkodásáról azonban csak a CH negyvenes évek eleji műsorában találtam utalást. A koblenzi szövetségi archívumnál őrzött Gestapo-iratok 1942-ben zárulnak, s ezekben a művész személye és működése ellen nem merül fel kifogás.

A „Harmadik Birodalomban” élő zsidó származású magyar állampolgárok érdekeit a berlini követség, ha csekély sikerrel is, képviselni igyekezett a létbiztonságukat és vagyonukat fenyegető náci atrocitásokkal szemben. Különösen az Anschluss, vagyis Ausztria bekebelezése, majd az 1938 novemberében bekövetkezett „kristályéjszaka” kapcsán érkeztek tömeges panaszok a berlini magyar követségre. A Sztójay Döme követ és a német külügyminisztérium között váltott szóbeli jegyzékek nagy száma arra utal, hogy a magyar fél még az otthoni zsidótörvények bevezetése után is kötelességének tartotta az érdekképviseletet. A Németországban

és a Wehrmacht által megszállt államokban a magyar szervek általában azt ajánlották a zsidó származású magyaroknak, hogy térjenek haza.

Kiss Pál esete annyiban rendhagyó, hogy itt eredetileg a német fél mutatott bizonyos fokú rugalmasságot, miközben feltehető, hogy az eljárást magyar feljelentésre indították el. A levelek keletkezése idején Sztójay Döme már Budapesten tartózkodott, miután Magyarország német megszállását követően miniszterelnökké nevezték ki, a berlini követi teendőket pedig Homlok Sándor katonai attaséra bízta. Bizonyosnak tűnik, hogy a Gestapo fogságában sínylődő zenész segélykiáltását Szent-Iványi Béla professzor továbbította Homlokhoz (erre utal egyebek között a „másodlat” jelzés a levélben), kétséges azonban, hogy ha Homlok egyáltalán megkereste a német hatóságokat, lehetett-e foganatja közbenjárásának. Ne feledkezzünk meg a levél keltezéséről: tíz nappal a Hitler elleni sikertelen merénylet után a náci titkosrendőrség aligha kívánt emberséget demonstrálni az amúgy is gyanús és lanyha szövetségeseknek számító magyar féllel szemben.

Az igazi, mélyen fekvő dráma, amely Kiss esetét kiemeli a milliós nagyságrendű tragédiából valójában abban rejlett, hogy a nem tudott vagy inkább letagadott származás végzetserűen érte utol a művészt, aki éppen az életéért folytatott reménytelen végküzdelemben azonosult zsidóságával. Ennek a sorsnak tartozunk annyival, hogy több mint hat évtizeddel később egy pillanatra felvillantjuk, mielőtt végleg alamerülne a feledés homályában.

JEGYZETEK

¹ Homlok Sándor (1892–?), vezérőrnagy, berlini katonai attasé, majd 1944 márciusától követ.

² A Gestapo berlini gyűjtőtáborá..

³ A levelet átvevő személy (feltehetően Szent-Iványi Béla), a Collegium Hungaricum igazgatóhelyettese kézírásával.

⁴ Kurzív itt és a továbbiakban a levélírótól. A helyesírást egyébként ott, ahol nem értelemzavaró, változatlanul hagytam.

⁵ Hivatali tanácsos – a német külügyminisztérium kapcsolat-tartója a m. kir. követséggel.

⁶ A Gestapo berlini főhadiszállása (Leitstelle).

⁷ Készenléti csomag légítámasz esetére.

⁸ Musikammer – a művészeket gyakorlatilag kötelező tagságú összefogó nemzetiszocialista Kulturkammer zenei részlege.

⁹ Hitlerjugend – a nemzetiszocialista ifjúsági szervezet.

¹⁰ Földről a hatodik rang a Hitlerjugend huszonkét fokozatú

hierarchiájában.

¹¹ „Schlösser elnök nevében...”, Rainer Schlösser – 1932-től a náci pártlap, a *Völkischer Beobachter* kultúrrovat-vezetője, 1935-től a színházi kamara elnöke.

¹² A német propagandaminisztérium – nyilván innen hívta be a levélíró a „magas hivatalnok”.

¹³ Glattfelder Gyula (1883–1943), csanádi püspök.

¹⁴ Az 1935-ig kiadott porosz állami Mendelssohn-díjat zeneszerzők kapták. A levélíró nem szerepel a kitüntetettek listáján.

¹⁵ Az első nemzetközi Liszt-versenyt 1933-ban tartották Budapesten Dohnányi Ernő kezdeményezésére.

¹⁶ A Német–Magyar Társaság különböző német városokban működött.

¹⁷ A Gestapo vizsgálati fogháza.

¹⁸ A „nürnbergi törvények” értelmében mindenkitől megkövetelhető „származási igazolás” vagy „árjabizonyítvány”, amely szerint az illető „német vagy azzal fajrokon” származású.

¹⁹ Wuhlheide – 1940-től a Gestapo „munkanevelőtábor” Berlin külkerületében.

²⁰ Értsd: írnok (Schreiber).

²¹ A náci párt berlini lapja, alapította Göbbels, 1924-ben. Feltehető, hogy a levélíró hangversenykritika keretében méltatták.

²² Kachexie (cahexia) – kóros fogyás.

²³ Polizeirat – rendőrtanácsos.

²⁴ Üggyintézőmet.

²⁵ Leo Blech (1871–1958), zeneszerző, karmester, 1925-től a berlini Staatsoper főzeneigazgatója. 1937-ben egy rigai koncert alkalmával menekült Stockholmba.

²⁶ Sztójay Döme, 1936-tól berlini magyar követ, 1944 márciusától augusztusig miniszterelnök, 1946-ban háborús bűnösként kivégezték.

²⁷ A Bundesarchiv (Szövetségi Levéltár) adatai szerint a náci kultúrkamara Kiss Pált „árjaként” tartotta nyilván és az utolsó, 1942. július 21-i bejegyzés szerint a Birodalmi Biztonsági Főhivatalnál vele szemben „hátrányos bejegyzések nincsenek”. A későbbi történetekről az adatok hiányoznak.

²⁸ Anda Géza (1921–1976), zongoraművész, a harmincas évek végén Berlinbe költözött, 1942-ben Svájcba emigrált.

²⁹ Büntügyi tanácsos.

³⁰ Békássy konzul. Nem sikerült azonosítani – feltehetően ahhoz a dunántúli Békássy családhoz tartozott, akit unokanővére, Duczynska Ilona 1946-ban megvédett az igazolóbizottság előtt

³¹ Értsd: Homlok Sándor követet.

³² Értsd: Obersturmführer.

Moholy-Nagy László: Oscar Schlemmer gyermekei. 1926